УДК 821.512.145

Т.Ш. Гыйлаҗев

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ РУХИ ҺӘМ МӘДӘНИ ЯҢАРЫШЫНДА Ф. ӘМИРХАН

В статье изучается многогранное творчество одного из основоположников новой татарской литературы Фатиха Амирхана. Ф. Амирхан сыграл большую роль в развитии национального словесного искусства. В работе определяется творческое кредо и особенности художественного мышления писателя. Рассматриваются его взгляды на преобразования в татарском обществе. Выявляются основные характеристики его литературной деятельности, публицистики и литературной критики.

Ключевые слова: новая литература, литературные взаимосвязи, литературные направления, модернизм, психологизм, литературная критика, публицистика.

The article examines the multifaceted creativity of the founder of the new Tatar literature Fatikh Amirkhan. F. Amirkhan played an important role in the development of national verbal art. The work defines the creative credo and features of the writer's artistic thinking. His views on transformations in the Tatar society are reviewed. The main characteristics of his literary activity, journalism and literary criticism are revealed.

Keywords: new literature, literary relationships, literary trends, modernism, psychologism, literary criticism, journalism.

Фатих Әмирхан XX гасырның беренче чирегендә татар халкының иҗтимагый-рухи яңарышында һәм мәдәни күтәрелешендә зур роль уйнаган көчле рухлы һәм милләтпәрвәр татар зыялылары буынының бер вәкиле булып тора. «Фатих Әмирхан – татар әдәбияты тарихында гына түгел, бөтен татар иҗтимагый тарихында иң күренекле бер урын тоткан, вакыты буенча кечкенә, ләкин әһәмияте буенча чиксез зур булган бер буынның үзәгендә торган кеше» [Вәлиди, 2008, б. 182], – дип яза Җ. Вәлиди. Нәсел-нәсәбе укымышлы руханилар булган ата-бабадан бирелгән сәләт, акыл һәм гыйлем культы хөкем сөргән гаилә, әдәби-мәдәни мохит йогынтысында ул үз чорының киңкырлы шәхесе булып формалаша: дөнья әдәбияты хәзинәсен бер-берсен кабатламаган күңел җимешләре белән баеткан татар әдәбиятының классик язучысы, теоретик әзерлекле тәнкыйтьче, татар иҗтимагый фикерен үстерүче ялкынлы публицист, журналист, әдәбият тарихына һәм аны укыту методикасына караган хезмәтләр авторы һәм җәмәгать эшлеклесе.

Төрек, гарәп, рус телләрен, Гареб һәм Шәрык философларының тәгълиматларын өйрәнгән киң карашлы, тирән белемле Ф. Әмирхан, төрле тармакларда эшләү мөмкинлегенә ия булса да, «бездә гомумгә хезмәт итү, гомумгә файда китерүдән ләззәтләнерлек кешеләр

аз табылуны» [Әмирхан, 3 т., 1989, б. 186] истә тотып, иң беренче нәүбәттә, аның сүз сәнгатен һәм публицистикасын үстерү аша үзен гомумхалыкка, милләткә хезмәт итүгә багышлый. Гомеренең соңгы көненә кадәр шушы кыйбладан тайпылмыйча, үз хезмәтеннән тәм табып, ләззәт алып яши.

Фатих Әмирхан идея эчтәлеге һәм сәнгати яктан Яңарыш (Ренессанс) кичергән татар әдәбиятын үстерүгә зур өлеш кертә. Рухи мирасында милләт темасы кызыл җеп булып сузылган язучы әдәби эшчәнлеген татар тормышындагы искелекне, артталыкны, феодаль торгынлыкны тәнкыйтьләүдән башлый. Иҗатының башлангыч чорында ул бу мәсьәләләрне кече эпик жанрларда яктырта. Язучының XX гасыр башында иске татар тормышын асылыннын үзгәртеп кору проблемасына үзгә фикердә булуын һәм сүз сәнгатенә сәләтле каләм килүен хәбәр иткән «Гарәфә кич төшемдә» хыялый хикәясе 1907 елда иҗат ителә һәм анда язучы каләменең төп сыйфатлары күзәтелә. Әсәрдәге вакыйгалар хикәяләүче тарафыннан бәян ителә. Әдип традицион төш алымына мөрәҗәгать итеп, хыял ярдәмендә мәдәни, гыйльми, әдәби, фәнни-техник алгарышка ирешкән татар җәмгыятен сурәтли. Кичен татар музыкасы, лирик җырлары, милли телдә башкарылган арияләр, романслар белән әсәрләнеп, артистлар осталыгына сокланып уен тамаша кылган герой кинәт колак төбендә яңгыраган «Гает вакыты җитте, тор!» дигән тавышка уянып китә. Хикәянең бу өлешендә иске татар тормышын реаль детальләрдә, күренешләрдә тасвирлана. Ф. Әмирхан мәдәниләшкән, европалашкан татар җәмгыятенә ямьсез, шыксыз милли чынбарлыкны каршы куя. Сурәтләнгәннәргә үз мөнәсәбәтен һәм бәясен бирү максатыннан, караңгылык-яктылык, төш-өн, ямьсезлек-матурлык, реаль-идеаль, кайгы-шатлык, бәхет-бәхетсезлек катламнар каршылыгына мөрәҗәгать итә. Укымышлылык, фәнни алгарыш, рухи югарылык һәм европалашу татар тормышын асылыннан үзгәртеп коруның төп шартлары төсендә тәкъдим ителә.

Татар тормышындагы вакыйгаларны һәм күренешләрне иңләп алып, аларны тасвирлауда эпиклыкка ирешү өчен, Ф. Әмирхан күләмле жанрларга күчә. Язучы иҗатында гына түгел, ә татар әдәбиятында да иң көчле сатирик әсәрләрнең берсе булган «Фәтхулла хәзрәт» (1909–1910) повесте 1909 елда кисәкләп басыла башлый һәм аның соңгы дүртенче өлеше 1910 елда Казанда дөнья күрә. Анда милли чынбарлыктагы феодализм калдыклары, наданлык, артталык, татар җәмгыятенең рухи-мәдәни яңарышын тоткарлаучы көчләр фаш ителә. Иске карашлы, фанатик, кадим, бозык, әхлаксыз голяма катлавының бер вәкиле Фәтхулла хәзрәтнең сатирик һәм комик тибы тудырыла. Әсәр Г. Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» хыялый-публицистик повесте тәэсирендә иҗат ителгән. Ф. Әмирхан да бу әсәрен, Г. Исхакый кебек шәхси мәнфәгатьләр өчен руханилар катлавына дошманлыганнан түгел, ә «хәзер тәрәккый өчен иң кирәкле эш – үземезне шул голяманың тәхте әсарәтеннән (тәхет коллыгыннан)

коткарып, һәр хәрәкәтемездә хөр булу» [Исхакый, 1998, 1 т., б. 155] максаты белән иҗат итә.

Повесть, бер яктан, замандашлары иҗаты белән бәйләнсә, икенчедән, бу әсәрдә язучының хәзрәт холкын, комедиячел халәтен тулыландыра торган башка әсәрләре белән аваздаш элементлар да бар. Мәсәлән, үзен юындырып, аңа киң итеп тегелгән тройка тәкъдим иткән егеткә, гает көнендә «чалма-чапан киеп, гатырша мае сөртергә тиеш икәнене сөйләве» әсәрне авторның «Гарәфә кич төшемдә» (1907), «Бәйрәмнәр» (1909) хикәяләре белән бәйли. Шул рәвешле әсәр ахырына иске карашлы, фанатик, татар тормышының яңарышын тоткарлаган дин әһеленең гомумиләштерелгән тибының тулы портреты формалаша.

«Фәтхулла хәзрәт» повестенда мәдәни һәм икътисади алгарышка ирешкән татар җәмгыятендә диннең урынын һәм иҗтимагый ролен күрсәтү уңаеннан, Ф. Әмирханның дини күзаллаулары, ислам диненә карашы да чагыла. Ул аны кешене рухи сафландыру, рухи камиллеккә ирештерүче көч төсендә карый һәм диннең матди әйбер түгел, ә җан белән бәйләнешле рухани күренеш булуын әйтә [Әмирхан, 1985, 2 т., б. 39].

Ф. Әмирханның «Хәзрәт үгетләргә килде» (1912) хикәясендә иске карашлы, кадимче дин әһеленең психологик портреты тудырыла. «Сатира угы астында көлкегә калдырылып, гыйбрәт ителергә тиешле сыйфатлар, барыннан дә элек, әдәпкә һәм әхлакка чакырырга яраткан хәзрәтләрнең үзләрендә тупланган булуын ачып бирә язучы» [Хәсәнов, 1984, б. 465]. Хикәя, әдипнең башка әсәрләреннән аермалы буларак, үткен диалогларның, градация һәм ирония алымнарының отышлы кулланылышы белән аерылып тора.

Ф. Әмирхан да замандашлары Г. Исхакый, С. Рәмиев, Г. Тукай, М. Гафури һәм башкалар кебек хатын-кыз темасына зур урын бирә. Феминистик мотивлар язучының әдәби һәм публицистик эшчәнлегендә яктыртыла. Язучының рухи мирасында күтәрелгән иҗтимагый-социаль, милли, фәлсәфи проблемалар хатын-кыз мәсьәләләре белән үрелеп тасвирланган «Яшьләр» (1909), «Тигезсезләр» (1914), «Урталыкта» (1912) романы һәм драмалары белән беррәттән, тулысынча бу теманы төрле сәнгати формаларда һәм алымнарда чагылдыруга багышланган «Татар кызы» (1909), «Хәят» (1911), «Кадерле минутлар» (1912) кебек берсеннән-берсе гүзәлрәк, нәфисрәк әсәрләр дә бар.

Ф. Әмирханның әдәби әсәрләрендәге хатын-кызның рухи һәм физик портретына туры килмәгән, эчке һәм тышкы гүзәллек гармониясенннән мәхрүм булып, автор идеалыннан ераклашкан татар хатын-кызлары тибы белән укучы «Рәхәт көн» (1910) хикәясендә таныша. Автор балигъллык яшенә кереп бара торган Гайниҗамал һәм аның әбисе Мөхип карчыкны тасвирлый. Язучы, башка каләм ияләреннән аермалы буларак, хатын-кыз проблемасына үзгә позициядән якын килә: ул тышкы кыяфәтләренә битараф, мәдәниләшүгә омтылмаган, җәмәгать урыннарында үзеңне тоту, кеше белән аралашу кебек әхлак

кагыйдәләренә ия булмаган белемсез, тәрбиясез хатын-кызларны гаепли. Милли чынбарлыкта үзеңә лаеклы урын табуда, бәхеткә ирешүдә эчке һәм тышкы культурага ия булуның әһәмиятен ассызыклый. Әсәр идея эчтәлеге белән Г. Гобәйдуллинның «Яшьләр кичәсе» (1912), Г. Рәхимнең «Галия» (1914), Г. Исхакыйның «Ул әле өйләнмәгән иде» (1916) хикәяләренә авыздаш булып, «Рәхәт көн» хикәясе аркылы мондый тип хатын-кызлар «милләт аналары» дигән зур җаваплы вазифаны башкара алмый, дигән фикер ныгытыла.

Ф. Әмирхан рухи мирасының таҗы булган «Хәят» повестеның беренче кисәге татар җәмәгатьчелеге тарафыннан «әдәбият мәйданына чыккан «яңа бер хәдисә (вакыйга)» (Г. Ибраһимов) буларак каршы алына. Аның икенче кисәгенең тиз арада язылып, матбугатта басылып чыгачагы турында хәбәр ителсә дә, ул чыкмыйча кала. Икенче кисәкнең язмышы мәсьәләсе Ф. Әмирхан тормышын һәм иҗат биографиясен өйрәнгән галимнәрдә зур кызыксыну уята. Татарстан Фәннәр академиясе Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге галимнәре тарафыннан А. Шамов, И. Нуруллин, М. Мәһдиев тикшеренүләре дәвам иттерелеп, повестьның икенче өлешенә караган язмаларның Татарстан Республикасы Милли музее фонларында саклануы ачыклана. «Повестьның беренче өлеше, нәкъ акт кәгазендә искәртелгәнчә, ундүрт дәфтәрдән, 136 биттән гыйбарәт. Ә икенче өлеше исә, алты дәфтәргә теркәлгән, тәмамланмаган. Димәк, акт-чыганакта билгеләнгән ун дәфтәрдән алтысының язмышы ачыкланды дияргә мөмкин. Повестьның дәвамы язылган тагын дүрт дәфтәр дә киләчәктә табылмас дип әйтеп булмый» [Заһидуллина, Гомәров, 2016, б. 6], – дип язалар Д. Заһидуллина, И. Гомәров. «Хәят» әсәренең яңа басмасы, язучының үз кулы белән язылган егерме дәфтәрдәге оригинал текстлардан Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты хезмәткәрләре тарафыннан әзерләнеп, татар классик язучысы Фатих Әмирханның тууына 130 тулу юбилеен бәйрәм иткән көннәрдә нәшер ителде [Әмирхан, 2016].

Повестьның беренче кисәгендә Хәятның балигълык чорыннан алып кияүгә чыгу турында карарга килгәнчегә кадәрге ата-ана йортындагы идиллик тормышы күрсәтелә. Тышкы каршылык белән тыгыз бәйләнгән эчке акыл һәм хис каршылыгы әсәрнең үзәк конфликтын барлыкка китерә. Ул, үз нәүбәтендә, һәркайсы мөстәкыйльлеккә ия булып, әсәрнең төп идеясен ныгытуга хезмәт иткән рус егете Михаил, Мәскәү университеты студенты Гали Арсланов һәм аңа яучы җибәргән Салих Фатихов белән бәйле өч ярдәмче сюжет сызыкларына таркала. Төп сюжет сызыгында «хис һәм акыл үзгәреше бәхеткә, иреккә, үзең теләгәнчә яшәргә омтылышның – моның мөмкин түгеллеген аңлау, ризалашу, буйсыну белән алмашыну арасында тирбәлә» [Ибраһимов, 2018, б. 79]. Эчке халәт, эмоцияләр, билгесез сагышлар («эч пошу») аша гәүдәләнгән күңел кичерешләренең үстерелеше, героиня кулына Салих Фатиховның сурәте килеп кергәнгә кадәр дәвам итеп, үзенең кульминацион ноктасына җитә. Ата-ана теләгенә каршы

килмичә, «холкын, табигатен белмәгән, күрмәгән һәм танымаган, ул сине сөяме, син аны сөя аласыңмы икәнен белмәгән» кешегә кияүгә чыгарга карар кылу белән эчке конфликт хәл ителә.

Тышкы каршылыклар татар тормышы, ул аралашкан даирә, тирәлек белән билгеләнә. Хәят тәрбияләнгән гаиләви тирәлек, башлангыч белем алу формалары XX гасыр башында башка татар кызлары куелган шартлардан аерылмый, ул гомумиләштерелеп бирелә. Остазы тарафыннан Хәят күңеленә салынгын дини күзаллаулар, беркетелгән кагыйдәләр әтисе Борһан абзый һәм әнисе Газизә абыстайның яшәеше, гаиләдә хөкем иткән тәртипләр белән ныгытыла. Гаилә башлыгы күбрәк рус сәүдәгәрләре белән эш иткәнгә, аның йорты да рус урамында урнашу сәбәпле, Хәят бала вакытларыннан ук рус балалары һәм Лиза белән уйнап үсә һәм яшьтән бик яхшы итеп русча сөйләшергә өйрәнә. Моннан тыш Борһан абзый гаскәри Мясниковның аерым заказларын үтәгәнгә күрә, бу ике гаилә үзара аралашып яши, ә Хәят ике төрле тәрбия, мәдәният аерымлыгын күреп үсә. Билгеле ки, бу социаль һәм мәдәни шартлар эзсез узмый. Аннан соң Ф. Әмирхан XX гасыр башында формалашкан либераль буржуазия вәкиле Рәхимовлар гаиләсе тормышының Хәяткә тәэсирен күрсәтә.

«Хәят» повестенда эчке һәм тышкы каршылыкларны барлыкка китергән проблемалар, бер яктан, гомумкешелек характерында булсалар, икенче яктан, алар иҗтимагый-милли җирлекле. Бу аспект XX гасыр башында татар хатын-кызының иҗтимагый урынына барып тоташа. Ул төп герой Хәят, аның әти-әнисе Борһан абзый һәм Газизә абыстай, Михаил, Гали Арсланов, Рәхимә Рәхимова һәм аның кызлары Рөкыя, Әминә, шулай ук икенче кисәктәге Гаделбану белән мөнәсәбәтләрдә ачыла. Европача яшәү үрнәгенә омтылган Ф. Әмирхан Хәят образы аша татар җәмгыятендә хатын-кыз хәлен типиклаштырып бирә һәм яратмыйча, ата-ана хакына үзең яратмаган егеткә кияүгә чыгуның күпчелек очракта хатын-кызны бәхетле итә алмавы хакында нәтиҗә ясый.

Повестьның табылган икенче өлешендә Хәятның туй көннәре, Идел буена сәяхәт һәм Салих Фатиховлар йортындагы тормышы сурәтләнә. Эзләнүләргә караганда, повестьның бу өлеше өстендә эш аның беренче кисәге басылып ятканда дәвам иткән. Ул романтик рухта калып, сәнгатьчә фикерләү тибы, идея-эстетик һәм тел-стиль үзенчәлекләре белән беренчесеннән аерылмый. Биредә дә акыл-хис каршылыгы, ягъни хыял белән чынбарлык бәрелеше вакыйгалар үстерелешен дәвам итә.

Тышкы каршылыкларны барлыкка китергән тормыш, тирәлек тә икенче кисәктә үзгә: атасыннан зур мирас белән калган Салих Фатихов йорты, ире, кайнана. Хәят үз хыялында «кәләпүшендән башка бөтен киеме иң соң мода белән Яуропача тегелгән» Салихны европалашкан, аның йортын «Рәхимовларныкына охшашлы йорт» итеп күзаллый. Ә чынбарлыкта исә, Хәят фикеренчә, Салих та «бигүк яуропалашкан кеше» булып чыкмый. Ул «тышкы тормышны яуропача

итәргә яратса да», Гаделбану абыстай «чын мөселманчылыгы» белән бу мәсьәләдә Салихка зур уңайсызлык тудыра, шуның аркасында ана белән угыл арасында каршылыклар да килеп чыга.

Ф. Әмирханның «Хәят» повесте фикри-мәгънәви эчтәлегенең тирәнлеге, гомумкешелек кыйммәтеннән тыш, аның сәнгатьчә эшләнеше бик югары, автор Хәятны гына түгел, һәр героен рухи һәм физик матурлык гармониясендә күрсәтүгә ирешкән. Әсәрнең сәнгати катламында шәркый традицияләргә нигезләнеп үсеп, XX гасыр башында күтәрелеш кичергән татар әдәбияты һәм гареб-рус сүз сәнгатьләре казанышлары очраша. Автор портрет остасы буларак танылып, бу деталь ярдәмендә геройларның характерын, психологик кичерешләрен һәм халәтен чагылдыра. Әсәрнең башыннан алып ахырына кадәр сибелгән романтик буяулардан, детальләрдән, троплардан төп герой Хәятның илаһи портреты тудырыла, аеруча күзләр, алсу яңаклар, көлтә кебек чәчләр кебек детальләр уйнатыла. Кызның гүзәллеге *гөл, роза / былбыл, сандугач* парлы символлары һәм автор әсәрдә отышлы файдаланган *кояш, чәчәкләр, таң* табигать тасвирлары, пейзаж күренешләре ярдәмендә көчәйтелә. Шул ук вакытта алар герой, аның халәтенә бәя бирү функциясен дә үти. Хәят яшьлегенең иң матур вакыты табигатьнең иң гүзәл мизгеле яз фасылы, аның да май ае көннәренә янәшә куела. Резеда чәчәкләре, роза гөле матурлык символы булып килеп, кызның фәрештәви гүзәллегенә ишарә ясый. Ә инде җанына тынычлану, рәхәтлек, «бөтен җан, бөтен йөрәк белән сизелерлек алмашыну бирмәгән» ире Салих йортындагы тормышы кыш вакытына туры килә.

Ф. Әмирхан кешенең каршылыклы күңел дөньясын, кичерешләр тирбәнүен, нюансларын тасвирлауда оста психолог буларак танылa. Төп героиня Хәятның күңелендәге акыл һәм хис, чынбарлык белән хыял, яшь кызның шәхси азатлыкка, бәхеткә омтылышлары белән татар тормышы кануннары, күнегелгән тәртипләре бәрелешә. Автор Хәят тормышының иң киеренке, борчулы мизгелләренә нисбәтле психологизмның төрле алымнарын: психологик анализ, аң агышы, эчке монолог, читтән торып ясалган анализга мөрәҗәгать итә.

Зур талант белән язылган әдәби әсәрләрне бер юнәлеш, ысул кысаларында гына тикшерү мөмкин түгеллеге табигый хәл, чөнки болай якын килү аларның сәнгати матурлыгын, отышларын шәрехләү мөмкинлекләрен чикли. Бу ноктадан «Хәят» повесте иҗат ысулы мәсьәләсендәге карашларның төрлелеге белән аерылып тора. Г. Ибраһимов әсәрнең тулы канлы реалистик повесть булуына икеләнү белдереп, «Хәят тибының табигыйлеге хакында зур шөбһә бар» [Ибраһимов, 2018, б. 80], – дип яза. Совет чорында ул романтизм элементлары булган тәнкыйди реализм (И. Нуруллин, М. Хәсәнов, А. Әхмәдуллин), реализм һәм романтизм синтезы (Г. Халит) ысулы үрнәге буларак тикшерелә. Татар әдәбиятын тикшерү һәм бәяләүнең яңартылган методологиясе нигезендә ул «идеяләр романтизмы» (Й. Нигъмәтуллина), саф романтизм (Р. Ганиева, Д. Заһидуллина)

агымы поэтикасы кысаларында тикшерелә; әсәр стиленең модернистик агымнардан импрессионизм, экспрессионизм, экзистенциализм билгеләре белән дә баетылуы күрсәтелә.

Ф. Әмирханның Гареб һәм Шәрык традицияләренең синтезында иҗат ителгән «Кадерле минутлар» (1912) романтик хикәясе мәхәббәт темасының илаһи сурәтләнеше, гашыйклар хис-кичерешләре гәүдәләнешенең тирәнлеге һәм әдәби теленең гаҗәеп матурлыгы белән аерым урында тора. Әсәрдә саф, керсез һәм нурани мәхәббәт хисе акыл белән тереклек итүгә, тормышка каршы куела. Рәшадның кадерле минутлары гыйшык хисләре белән бәйле булып, ул өч мәхәббәт тарихын бәян итә. Һәр мәхәббәт героинясының портреты хосусый үзенчәлеккә ия булса да, фәрештәви гүзәллеккә ия кызларның матурлыгы, ялкынланып, очкынланып, нур эчендә йөзә торган күзләр, алсу яңаклар, бөдрәләнеп, тузгып торган көлтә кебек чәчләр кебек традицион образлар аша ассызыклана, ләкин алар хикәядә яңа мәгънәви төсмерләр белән баетылган. «Кадерле минутлар» хикәясенең идея эчтәлеге Г. Исхакыйның «Очрашу яки Гөлгыйзар», Г. Ибраһимовның «Сөю – сәгадәт» әсәрләре, С. Рәмиев, Ш. Бабичларның күңел-интим лирика үрнәкләре белән аваздаш.

Яшьлек гомере Казан шәһәрендә үтү сәбәпле, Ф. Әмирхан татар шәкертләре, студентлары, гимназисткалары белән тыгыз аралаша, шуңа язган әсәрләрендә укучылар дөньясына күп урын бирелә. «Көнчыгышның мәдәни традицияләреннән читләшмичә, Европа-көнбатыш культурасына йөзне юнәлдергән прогрессив зыялының идеаль моделе» [Урманче, 2005, б. 52] буларак, Ф. Әмирхан милли чынбарлыкны асылыннан үзгәртеп коруда мәдәниләшкән һәм европалашкан укымышлы һәм югары әхлаклы зыялы татар яшьләренә зур өмет баглый. «Сез халык балалары, халык арасыннан чыккан яңа кешеләр, – дигән иде ул безгә дип яза А. Шамов. – Халыктан беркайчан да аерылмагыз, аңа хезмәт итегез. Аның туксан процентын тәшкил иткән хезмәт ияләренең мәдәни, икътисади һәм сәяси күтәрелеше – менә сезнең барыгыз өчен дә уртак кыйбла!» [Шамов, 2005, б. 153]. Шул сәбәпле зыялы татар яшьләре темасы Ф. Әмирхан әдәби эшчәнлеген үтәли чыккан темаларның берсе булып тора. Әлеге темага язучының «Яшьләр» (1909), «Урталыкта» (1912), «Тигезсезләр» (1914) «Танымаганлыктан таныштык» (1909) әсәрләре багышланган. Боларда укучылар кызыклы татар яшьләре образлар системасы белән таныша. Әдип югарыда искә алынган мәкаләсендә К. Тинчуринның «Беренче чәчәкләр» драмасына таянып, ул чорда зыялылар катламында яшәүнең рухи-әхлакый һәм фәлсәфи мәгънәсен төрлечә аңлаган типлар булуын искәртә.

1910 елларда әдәбият мәйданында тарихи темага язылган әдәби әсәрләр барлыкка килә. Бу теманың көчәюе, бердән, милли үзаң күтәрелеп, татар халкының шанлы һәм фаҗигале үткәне, милли дәүләтчелек тарихы белән кызыксыну белән бәйле булса, икенчедән, сәнгатьчә фикерләүнең романтик төре тәмам формалашып

бетеп, модернистик агымнарның тасвирый алымнары һәм чаралары үзләштерелү процессына да барып тоташа. Ф. Әмирханның реаль һәм хыялый вакыйгалар иҗтимагый-милли мәсьәләләр белән үрелеп тасвирланган «Сөембикә», «Картада оттырылган Зөлхәбирә» исемле хикәяләре шушы тематикага карый.

«Ай өстендәге Зөһрә кыз» (1912) хикәясендә сюжетына XX гасыр башында шактый санда әсәрләр язылган Зөһрә кыз турындагы легенда файдаланыла. Ф. Әмирхан хикәясенең башлам һәм бетем өлеше үзенчәлекле. Шундый түгәрәк, шундый бөтен, шундый тулы һәм якты айда «әллә ниди бер моң, бер уйчанлык, бер кайгы барлыгы» әйтелә. Язучы ай моңының, кайгысының иҗтимагый-милли җирлекле сәбәбен билгеләгәннән соң, мифологик катламны – легенданы сөйләүгә күчә. Дини мифология белән үрелгән романтик рухлы «Ай өстендә Зөһрә кыз» хикәясендә автор милләт балаларын кешеләрне рәнҗетмәскә, ә игелекле, бер-берeңә шәфкатьле булып яшәргә чакыра. Игелекле гамәлләрне кылган адәмнәргә Аллаһының рәхиме киң булуы турында фәлсәфи фикер үткәрелә.

1912 елда язучының морзалар тормышын фәлсәфи һәм эстетик яссылыкта тасвирлаган «Бер хәрабәдә» хикәясе дөнья күрә. «Милли сәнгатьтә өр-яңа яңгыраш алган» (Р. Ганиева) «Бер хәрабәдә» хикәясе реаль тормышның бер күренешен яисә кеше характерының бер сыйфатын тасвирламый, ә романтик һәм лирик геройның фәлсәфи яссылыктагы сызланулы кичерешен сурәтләү объекты итеп ала. Хикәяләүче герой еллар үткәч, Сөләйман морза утарына килә. Ала-кола тышлы, йөзне чыткан кебек караңгыланып торган, тәрәзә пыялалары кырылган, кәрнизләре, почмаклары ишелгән, җимерелеп беткән зур ике катлы таш пулатны күргәч, ул икеләнеп кала. Шушы күренештән соң ук Ф. Әмирхан капма-каршы кую композицион алымы ярдәмендә герой күңелендәге хисләр өермәсен сурәтли башлый. Әсәрнең башыннан алып ахырына кадәр хәзерге һәм үткән (үткән һәм хәзерге) катламнар бәрелешендә Сөләйман морза йортындагы тормыш тергезелә.

Лирик чигенешләрдә, хатирәләрдә тергезелгән элекке бакча күренеше, шаулап-гөрләп торган тормыш, мәхәббәт мизгеле хикәяләүченең күңелен сызландыра. Ул бу коточыргыч бакчадан, коточкыч зәһәр сүзле карчыктан котылырга теләп, ишегалдыннан чыгып китә. Карчык йөткеренә-йөткеренә аның артыннан капканы бикләп кала. Капка хронотобы шулай ук билгеле бер вазифа башкара. Ул, әйтерсең, реаль тормышта түгел, ә ирреаль дөньяда гына була ала торган күренешләрне, халәтләрне укучы күзеннән яшерә, югалта. Морза утарының хәзерге хәле, бөтен бер гаиләнең аяныч язмышы, таш пулат эчендәге ямьсез күренешләр хикәя өстендәге сер томанын, билгесезлекне тагын да көчәйтеп киләләр. Әсәр артына әйләнеп карарга да курыккан хикәяләүченең кешегә киләчәккә өметләр уятып, бәхет вәгъдә итеп, әүвәл алдаган, ә аннан соң мыскыллаган тормышка ләгънәт укуы белән тәмамлана. Хикәянең фәлсәфи катламында Яшьлек, Матурлык,

Бәхет, Мәхәббәтнең вакытлы, кеше гомеренең чикләнгәнлеге хакында фикер үткәрелә. Һәр кешене гомеренең бер экзистенциаль чигендә авыру, хасталык, ялгызлык, өметсезлек, картлык, ямьсезлек сагалый, көтә дигән идея дә сәнгати чаралар ярдәмендә тудырылган тормыш моделендә ныгытыла.

«Бер хәрабәдә» хикәясенең поэтикасы бик бай. Ул әдип иҗатында төрле иҗат методларының, модернистик агымнарның үзара керешеп китүе белән билгеләнә: «Фатих Әмирхан – һәм реалист, һәм романтик язучы. Бер үк вакытта аның әсәрләрендә сәнгатьчә фикерләүнең бу ике төре төрледән-төрле модернистик алымнар белән дә мөнәсәбәткә керә» [Ганиева, 2016, б. 97–98], – дип яза Р. Ганиева. Мәсәлән, әсәрдә романтик хикәяләүченең «хәрабә» белән очрашудан соң туган авыр, сызланулы күңел кичерешләрен автор импрессионистларча моң һәм музыка катламы ярдәмендә бирә. Әсәрнең көчле позициягә ия булган исеме *хәрабә* символ-статусына күчеп, беренчедән, кеше гомеренең үлем экзистенциаль чигенә, икенчедән, тамырлары ерак гасырларга барып тоташып, татар халкының иҗтимагый һәм мәдәни тормышында эз калдырган морзалар социаль катлавының тарих арбасыннан төшеп калуына, өченчедән, мирза утарының җимерелеп юкка чыгуына ишарә ясый.

Ф. Әмирхан XX гасыр башында татар балалар журналистикасына һәм балалар әдәбиятына нигез сала. Бу вакытта Г. Тукай, Н. Думави, З. Ярмәки, Г. Рәхим, Ф. Агиев, Ф. Сәйфи-Казанлы, Ш. Әхмәдиев бу аудиториягә йөз тотып, язучыларның иң активларыннан саналалар. Алар арасында Ф. Әмирхан бала дөньясын нечкә тоемлап язуы һәм стиль үзенчәлекләре белән аерым урында тора, ул бу тармакта да оста психолог булып кала. Әдип бу жанр әсәрләрендә «милләтемезнең булачак әгъзалары – балаларны» милли рухта тәрбияләү, аларның эстетик зәвыгын үстерү, дөньяны таныту һәм белем, күнекмәләр формалаштыру максатын күздә тота.

Тематик яктан һәм сәнгати үзенчәлекләре белән-берсе белән тыгыз бәйләнгән «Ул үксез бала шул!» (1913), «Нәҗип» (1914), «Корбан» (1913). хикәяләрендә язучы балалар дөньясын, индивидуаль үзенчәлекләрен яхшы белгән оста психолог буларак чыгыш ясый. Беренче хикәядә Ф. Әмирхан көнчелек хисенең ямьсез нәтиҗәләргә китерүен күрсәтеп, балада кылган начар эш-гамәл өчен җаваплылык хисен тәрбияли. Икенчесендә, баланың үз гамәлләренә эчке кичерешләре, үзанализ алымы аша бирелгән бәя зурлар дөньясының карашлары, позициясе белән үрелеп, укучыда бер һөнәргә ия булу гына кешене файдалы, кирәкле, акыллы һәм батыр итә ала, дигән фикергә китерә. Ф. Әмирхан «Корбан» әсәрендә җанлы табигать белән кеше, аеруча бала арасындагы мөнәсәбәтне җылы, җанга үтеп керерлек итеп тасвирлый һәм шуның белән укучыда йорт хайваннарына сак караш, мәхәббәт тәрбияли. Бала күзаллавы аша корбан чалу йоласына, дин-шәригать кануннарына мөнәсәбәт белдерелә.

Ф. Әмирхан татар драматургиясен үстерүгә дә зур өлеш кертә. 1909 елда язылган «Яшьләр» драмасында татар тормышында башланган яңарыш хәрәкәте сурәтләнә. Ф. Әмирхан пьесаның төп темасына нисбәт итеп, аны әүвәл «Татар тормышының алмашыну көннәрендә» дип атаган. Әсәрдә милли яшәешне асылыннан үзгәртеп кору фикере «аталар» һәм «балалар» тартышы рәвешендә гәүдәләнә. Драманың үзәк конфликты әсәрнең беренче күренешләрендә үк бөреләнә башлый: гаиләдәге кычкырышларның, тавышларның балалар белән әтиләр арасында түгел, ә «иске тормыш белән яңа тормыш арасында» булуы ассызыклана. Иске татар тормышына, күнегелгән тәртипләргә, татар зыялы яшьләренең эш-гамәлләренә мөнәсәбәттә ике төрле караш бәрелешә. Мәгърифәтчелек элементлары булган тәнкыйди реализм ысулы белән иҗат ителгән «Яшьләр» драмасы Ф. Әмирханның иҗтимагый, фәлсәфи һәм дөньяга карашларын, дини күзаллауларын туплаган әсәр буларак язучы мирасында аерым урында тора. Бу яктан татар тормышын асылыннан үзгәртеп кору юллары хакында бәхәс-фикерләрне туплаган икенче пәрдә аеруча кызыклы. Дөрес, андагы күренешләр пьесаның беренче һәм өченче пәрдәсендә барган вакыйгалар белән бәйләнмәгән, ул сюжет үстерелешен салмакландыра, әмма һәр әңгәмәнең үзәгендә йә Газиз, йә Йосыф булу, фикер алышуларның иске татар тормышын үзгәртү фикере белән төенләнеше икенче пәрдәнең дә драманың төп идеясе белән бәйләнешен ныгыта.

Социалист-революционерлар, социал-демократлар, мәгърифәтчелек, халыкчылык, социалистик идеаллар яклы татар зыялы яшьләре тарафыннан татар тормышын үзгәртүнең төрле юллары тәкъдим ителә: мәгърифәтче Гали хәзерге татар яшьләренең яңа татар тормышын төзергә һөнәри әзерлеге, акыл көче җитмәгәнлеген белдереп, «киләчәктә эшлисе кешеләр өчен почва (нигез) әзерләү» идеясен яклый. Әсәрдә автор тарафыннан яклангaн фикерләр чор иҗтимагый карашлары, әдәбиятта чагылган фикерләр белән аваздаш. Мәсәлән, Гали сүзләре күренекле прозаик һәм драматург Г. Исхакыйның «Тартышу» драмасындагы социалист Насыйр монологына аваздаш. Ул да татар тормышын яңарту өчен иске тормышның нигезен җимерү, ә аның өчен уку, гыйлем кирәклеге фикерен куәтли.

Фикер алышуларга Зәкәрия учитель кушылып китеп, халыкчылык хәрәкәтенә авыл халкының мөнәсәбәтен, милләт тормышын яңартуда бу юлның нәтиҗәсезлеген сөйли. Ф. Әмирхан татар милләтенең икътисади, иҗтимагый һәм мәдәни үсеше турында да уйлана. Социаль мәсьәләләр, иҗтимагый мөнәсәбәтләр хакында фикерләр, нигездә, Газиз авызыннан әйтелә. Язучы эре мануфактура, завод һәм фабрикаларның татар сәүдәгәрләре кулыннан мәдәниятле башка милләт вәкилләре кулына күчә баруына борчылу хисләрен белдерә. Кәләпүш сатып, читек-комган алыштырып кына хәзер зур икътисади үсешкә ирешү мөмкинлеген кире кага. Шәһәр кырыйларындагы татарлар тора торган урамнардагы эшсезлекне, җитештергән әйберләрнең бәһасезлеген шуның нәтиҗәсе итеп карый. Күренә ки, «Яшьләр»

драмасында милли чынбарлыкны яңарту кирәклеге идея, милли идеология рәвешендә яши.

Пьесада милли чынбарлыкны яңарту проблемасы хатын-кыз темасы белән тыгыз бәйләнештә яктыртыла. Ул татар тормышының иске тәртипләре, гаиләдәге хокуксызлыгы, ирнең кешелексез мөнәсәбәте белән «җанлы курчак»ка әверелгән Фәхерниса язмышында һәм Зәйнәп белән бәйле күренешләрдә чагылыш таба. Өченче пәрдәдә милли чынбарлыкта татар хатын-кызларына караш, хатын-кыз азатлыгы, аның гаиләдәге хокукы, урыны, никах ирегe һ.б. мәсьәләләр калкуландырыла һәм ул «аталар» белән «балалар» каршылыгын тагын да көчәйтеп җибәрә. Ф. Әмирхан, татар тормышын асылыннан үзгәртми торып, хатын-кызларның «курчаклык» халәтенә, аларга «иске тормышның иң куәтле һөҗүмнәренә» чик куелу мөмкин түгеллеген раслый. «Яшьләр» әсәренең бу өлешендә Г. Исхакыйның ««Алдым-бирдем» драмасы белән фикри-мәгънәви бәйләнеш аеруча көчле.

Әдипнең татарларда туып килүче яңа социаль катлау – либераль буржуазия вәкилләре тормышын гәүдәләндергән реалистик эчтәлекле «Тигезсезләр» драмасы 1914 елда языла. Драматург әсәрдә татар милләтенең киләчәген, аның икътисади, иҗтимагый үсешен, мәдәни хәлен шушы катлау белән бәйләп карый. Сәүдә эшен яңача алып барган һәм аны Европа киңлегенә чыгарырга омтылган Гомәр белән татар сәүдә буржуазиясенең карт вәкиле Сафый Насыйбуллин арасында каршылык оеша, әмма бу психологик драмада «Яшьләр» драмасындагы «аталар» һәм «балалар» арасындагы тартыш салмакланган. Пьеса әдәби җәмәгатьчелектә зур кызыксыну белән кабул ителә. Вакытлы матбугат битләрендә Г. Кәрам, Ф. Сәйфи-Казанлы, Х. Искәндәров һ.б.лар тарафыннан әдәби бәхәс рухындагы тәнкыйть мәкаләләре языла. Әдәби бәхәс объекты булып милли чынбарлыкта җитешеп, драмада аерым бер җылылык, романтик купшылык белән сурәтләнгән матур, саф, керсез, зирәк, сәләтле, хәрәкәтчән Рөкыя образы тора. Әдәби әсәрнең образлар системасындагы геройга билгеле бер идея-эстетик вазифа йөкләнгән. Басынкы Сәлимә, язучы Сөләйман, Закир, Мәскәү университеты студенты Габдулла, Гөлчиһрә образлары пьесада авторның милли тарих, милли әдәбият, сәнгать, милли тел, мәдәният, дин турындагы уй-фикерләрен гәүдәләндерүгә хезмәт итәләр. Алар үз нәүбәтендә татар халкының киләчәк язмышы кебек мәсьәләгә килеп төенләнә. Бәхет, матурлык, яшьлек кебек мәңгелек мәсьәләләр исә аерым бер хисси-эмоциональ планда геройларның табигый хыяллары, теләкләре, омтылышлары яссылыгында тасвирлана. Тормыш, язмыш һәм мәхәббәттә тигезсезлек мәсьәләләрен автор илаһият биекләрендә хәл ителә торган кыйммәтләр буларак карый.

Ф. Әмирхан 1917 елгы Февраль һәм Октябрь инкыйлабларына зур өметләр баглый. Революция һәм гражданнар сугышы чоры әдәбиятында кешенең эчке кичерешләрен, күңел тирбәнешләрен тасвирлауга мөмкинлек биргән нәсер, шигъри проза жанры активлаша.

1910 елларда ук бу шәкелдә тәҗрибә туплаган Ф. Әмирханның 1920 елда «Чәчәкләр китерегез миңа» нәсере дөнья күрә. Вакытлы матбугат битләрендә әдипнең «кызыл гаскәргә бүләк итеп язылган һәм әсәрләре арасында иң матурларыннан» [Әмирхан, 1984, 1 т., б. 450] буларак бәяләнгән бу әсәренең жанры «шигырь-хикәя» дип тәкъдим ителә. Автор атама астына «Гражданнар сугышын галәбәле (җиңүле) тәмам итеп, хезмәт мәйданына кайтып торган иптәшләргә багышлана» дип эпиграф куйса да, гади кешенең кичерешләрен, заман пафосына бирелмичә, традицион рухта тасвирлый. Нәсернең һәр абзацында кабатланып килгән чәчәкләр, күчерелмә мәгънә алып, символ-сурәт дәрәҗәсенә күчә. Шартлы-романтик сурәткә салынган мәгънә бер абзацтан икенче өлешкә күчә барып, матурлык, гүзәллек, яшьлек, беренче мәхәббәт-сөю, иҗат, бәхет мәгънәсен белдерәләр. Бу нәсер 1920 елларның беренче яртысы татар прозасында социаль, сыйнфый көрәш төп тема төсендә расланып, геройның эчке дөньясын чагылдыруга игътибар кимегәндә, татар әдәбияты үсешен схемалылыктан, берьяклылыктан саклап калуга үзеннән билгеле бер өлеш кертә.

Сизгер һәм талантлы язучы марксистик идеологиянең кешене кол хәленә төшерә торган табигатен тиз арада төшенә. Иҗтимагый-сәяси вазгыятькә, яңа социаль һәм мәдәни шартлар йогынтысында кеше аңында, психологиясендә һәм тормышында барлыкка килгән үзгәрешләргә, җәмгыятьтәге җитешсезлекләргә мөнәсәбәт белдерелгән «Март каһарманы» (1917), «Шәфигулла агай» (1924) кебек әсәрләре иҗат ителә. «Шәфигулла агай» тоташ сюжет сызыгына ия түгел, ә берсе артыннан берсе тезелеп килеп, гаилә башлыгының мәгънәсез эш-гамәлләрен сурәтләгән бүлекләрне Шәфигулла агайдан комик һәм сатирик көлү үзара бәйләп тора. Ф. Әмирхан яңа сәясәтнең, социалистик җәмгыятьнең һәм марксизм өйрәтүләренең һәм аларның кеше аңына көчләп кертелгән кануннарының асылын, дингә каршы башланган аяусыз көрәшне төшенеп эш итә. Моннан тыш элекке милли-рухи яшәешне хәзерге совет тормышына, ислам дине атрибутларын марксистик-ленинчыл идеология атрибутларына каршы куеп сурәтләү прнинцибы да повестьның композицион бөтенлеген ныгыта.

Мәсәлән, йокы алдыннан яки иртән Аллаһы Тәгаләгә мөрәҗәгать итеп укыла торган дога урынына Шәфигулла агай иртәле-кичле балалары белән «Интернационал»ны җырлый һ.б. Моңа идеологик лексика, аллюзияләр, аятьләрдән, вәгазьләрдән алынган цитаталар, реминисценцияләр дә ишарә ясый. Ф. Әмирхан әсәрнең фикри тирәнлегенә ирешү, идея-проблематикасын үткенәйтү максатыннан телнең мөмкинлекләрен, сүзләрнең номинатив һәм күчерелмә мәгънәләрен, лексемалар сайланышын гаҗәеп дәрәҗәдә оста файдалана. Идеологик мәгънә салынган *дога – интернационал*, *«несознательный» – «сознательный»*, *Корбан гаете – 1 май бәйрәме*, *тәкбир – интернационал* һ.б.лар. «Шәфигулла агай»ның башыннан алып ахыры-

на кадәр төрле вакыйгаларда һәм күренешләрдә кабатланып килгән *кызыл* сүзе төрле функция башкара. Ф. Әмирхан әлеге чор иҗтимагый-сәяси вазгыятенең татар теленә тискәре йогынтысын, аның образлылыгын, аһәңлеген югалтуга китерүен күрсәтүгә ирешә алган. Шәфигулла агайның Мәскәүгә китүе уңаеннан газетада «Красный тел» дигән мәкалә урнаштырыла.

1920–1930 еллар татар әдәбиятында традицион архетиплар урынына сәяси юлбашчылар В.И. Ленин, М.И. Калинин, И.В. Сталин образлары барлыкка килә. Ф. Әмирханның «Шәфигулла агай» әсәрендә В.И. Ленин исеме иҗтимагый гаделлек, бөеклек, эшче-крестьяннар атасы, бәхетле балачак, яңа тормыш өчен көрәшче мәгънәсендәге символ буларак кулланыла. Ф. Әмирхан бай сурәт-образлар, сәнгати алымнар ярдәмендә гасырлар буена тупланып килгән милли традицияләрдән, яшәеш тәртипләреннән, дин-шәригать кануннарыннан, йолалардан баш тартып, социалистик идеологиягә табынуның ачы нәтиҗәсен тирәнрәк күрсәтүгә ирешә.

Әдәби җәмәгатьчелек арасында тирән белеме һәм фикер үткенлеге белән танылган абруйлы Ф. Әмирхан татар әдәби тәнкыйтенә нигез салучыларның берсе булып тора. Ул киң карашлы, нечкә зәвыклы, эрудицияле тәнкыйтьчеләрдән санала. Аның бу төр эшчәнлегендә агымдагы тәнкыйди барышны бәяләү төп юнәлешне тәшкил итсә дә, тәнкыйтьнең предметы, жанрлар системасы, әсәрне бәяләү принциплары, алым-методлары, типлары һәм юнәлеш-агымнары кебек нәзари мәсьәләләр дә гыйльми күзаллана. Г. Сәгъди аның үткен каләмен, таләпчән, принципиаль тәнкыйтен күздә тотып, «карчыга күзле» беренче әдәби тәнкыйтьче» [Сәгъди, б. 15] дип атый.

Яңа татар әдәбиятының үсеш юнәлешен билгеләгән реалист Г. Исхакый, Г. Тукай, Г. Камал, Г. Коләхмәтов, М. Гафури иҗатлары Ф. Әмирхан тәнкыйтенең бәяләү объекты булып тора. Аларның әдәби әсәрләре басылып чыгу уңаеннан дөнья күргән мәкаләләрендә, рецензияләрендә әдәбиятның иҗтимагый роле, чынбарлыкка мөнәсәбәте, сүз сәнгатенең милли характеры, реализм, халыкчанлык һәм әдәби осталык, театр тәнкыйте мәсьәләләре күтәрелә. Әдәбият һәм сәнгатьнең бурычын ул мәгърифәт тарату һәм әхлак төзәтү дип билгеләү белән бергә, иҗтимагый-милли мәсьәләләрне күтәрүдә, сәяси һәм икътисади стройның асылын сәнгатьчә ачып бирүдә билгели.

Әдәби тәнкыйтьнең юнәлешләрен һәм агымнарын аерып чыгарып, аларның үзенчәлекләрен билгеләү омтылышы 1920 еллар татар тәнкыйтендә үк башлана. Әдәби-тәнкыйди фикерне тарихи процесс буларак тикшерү юлында беренче сукмакны салган Г. Сәгъди, Ф. Әмирханның әдәби әсәрне бәяләү принципларына таянып, аны «реалист тәнкыйтьче» [Сәгъди, 1927, б. 16] дип атый. Ф. Әмирханның Г. Исхакый әсәрләренә язылган рецензияләрендә матур әдәбиятның реаль чынбарлыкны тулы һәм дөрес чагылдыру хасияте бары тик җанлы һәм тормышчан образлар, табигый типлар тудыру, детальләр дөреслеге ярдәмендә тормышка ашырыла, дигән фикер, кагыйдә

үзәккә куела. Мәсәлән, «Алдым-бирдем» рецензиясендә тәнкыйтьче пьесаның сюжеты нигезендә яткан төп каршылыкны – яңа тормыш белән иске тормыш арасындагы көрәшне билгели, милли чынбарлыктагы тартышны типлар аркылы анализлый. «Солдат» (1908), «Мөгаллим» (1914), «Зөләйха» (1917) рецензияләрендә дә Ф. Әмирхан реалистик тәнкыйть кануннары белән эш итә. «Гаяз» (1907) мәкаләсендә, иң беренче нәүбәттә, Г. Исхакый каләменең реалистик табигатен тотып ала [Әмирхан, 1989, б. 28]. Ул әдип әсәрләрендә гәүдәләнгән тормыш материалының иҗтимагый-социаль, милли азатлык мәсьәләләре белән тыгыз бәйләнешенә һәрдаим үз игътибарын юнәлтеп бара. Ф. Әмирхан тәнкыйди язмасында фаҗига темасының иҗтимагый-милли әһәмиятенә басым ясый. Рецензия эчтәлеге, Ф. Әмирханның киң диапазонлы публицистикасы белән кушылып китеп, татар халкын милләт буларак саклап калуда ислам диненең ролен күрсәтә. Аерым фактлар, сыйфатлар белән конкретлаштырылмаса да, «Зөләйха» фаҗигасы сәнгатьчә эшләнеше, камиллеге ягыннан татар драма әсәрләреннән аерып куела.

Ф. Әмирханның әдәби тәнкыйди эшчәнлегендә Г. Тукайның шигъри осталыгын, халыкчанлыгын һәм миллилеген, тел-үзенчәлекләрен ачып бирү, шәхесенең иҗтимагый кыйммәте кебек мәсьәләләр зур урын алып тора. Шагыйрь иҗатын чагыштырма-тарихи ысул белән әдәби-мәдәни багланышлар контекстында тикшерү юнәлешенең юл башында да Ф. Әмирхан тора. Тәнкыйтьче шагыйрьнең басылып чыккан һәрбер шигырь җыентыгына язылган бәяләмәләрендәге караш-хөкемнәре, аның шигъри дөньясын бәяләү принциплары һәм кагыйдәләре белән Тукайны өйрәнү фәненең (гыйльмиятенең) фәнни концепциясен эшләүгә зур өлеш кертә. Г. Тукай шигырьләренең телен этрафлы итеп анализлый, үзгәрешен күзәтә һәм шуның белән тел-өслүбне әсәр бәяләүнең мөһим үлчәменә әйләндерә. Ф. Әмирханның бу төр иҗатында Г. Тукай шигъриятен пропагандалау, рухи мирасын һәм шәхесен субъектив бәядән, нахак сүзләрдән саклау, әдәби абруй проблемасы кызыл җеп булып сузыла.

Ф. Әмирхан – үз чорының күренекле һәм үткен телле публицисты да. Ф. Әмирхан үз әдәби эшчәнлеген нәкъ шушы чорда мөстәкыйль үсеш сукмакларына чыккан публицистика һәм журналистика белән тыгыз үреп алып бара: «Безнең башка бик күп язучылар кебек Фатих та нәфис әдәбиятка гына бикләнеп калмады; ул моны гәзитчелек, җәмәгатьчелек белән бергә җыйды» [Вәлиди, 2008, б. 182]. Аның публицистик мирасы махсус тикшерү объекты булып тормаса да, язучының әдәби яисә тәнкыйди эшчәнлеген яктыртканда, публицистик язмаларына, алардагы тематика һәм проблематика, жанрлар системасы мәсьәләләренә М. Гайнуллин, Г. Халит, И. Нуруллин, Ф. Әгъзәмов, Р. Нуруллина, М. Борһанова, М. Мәһдиев, Ф. Мусиннарның тикшеренүләрендә игътибарга алына. Бу традиция Р. Ганиева, В. Гарифуллин, Д. Заһидуллина, Т. Гыйлаҗев һ.б.лар тарафыннан бүгенге көндә

дә дәвам ителә һәм соңгы елларда татар фәнендә күзәтелгән үзгәрешләр ноктасыннан якын килгәндә, бу төр иҗатында совет чорында хаксыз рәвештә күләгәдә кала килгән мөһим яклары ачыклана.

Ф. Әмирхан темасы гыйльми-фәнни эшчәнлегенең бер тармагын тәшкил иткән М. Мәһдиев публицистиканың язучы мирасында зур урын алып торуын, аның бу юнәлештә яратып эшләвен ассызыклый [Мәһдиев, 1987, 41]. Күренә ки, аның бу калыптагы язмаларында күренекле замандашлары Г. Исхакый, Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Г. Камал, С. Рәмиев, Н. Гасрый һ.б.ларны борчыган актуаль проблемалар яктыртыла.

Мәгълүм булганча, Ф. Әмирхан татар халкын инкыйраздан саклап калу юлында, иң беренче нәүбәттә, кешенең аң-белеменә, рухи-әхлакый камиллегенә зур өметләр баглый һәм ул бу проблеманы иҗтимагый-милли һәм дини-фәлсәфи контекстта карый. Шуңа күрә башка публицистлар белән чагыштырганда, гыйлемлелек, әхлак һәм исламият, дин тарихы мәсьәләләре яктыртылган язмалар бер катламны тәшкил итә.

Ф. Әмирхан М. Бигиевнең «Кавагыйде фикъһия» («Ислам белеме кагыйдәләре») исемле зур күләмле хезмәтенә рецензия яза. Ул язучының җыентыкларына кермәгән. Язучы ислам белеменең тарихын күздән кичерә. Элекке гасырларда, дип яза ул, ислам илләрендә шәригатькә бина кылынган хокук Европада кулланылган хокукка караганда бик күпкә гадел, шәфкатьле булган, бик югары урын тоткан һәм белгечләр, галимнәр тарафыннан эшләнә килгән. Тора-бара ислам дөньясында бер торгынлык башлана. Вакытлар узу белән, фикъһенең заман рухына туры килмәгәнлеген төшенмәү мөмкин булмый. Менә шул уйлар татарлар арасыннан Габденнасыйр әл-Курсави, Шиһабетдин әл-Мәрҗани, Муса Бигиевләрне дөньяга чыгара. Ышану-инануны схоластикадан коткару исеме белән башланган бу дини хәрәкәт тиз бер заманда исламның тормыш белән еш очраша торган мәйданына – фикъһегә күчә. Мәкалә авторы Муса Бигиевнең бу юнәлештә җитди адым ясавын, мәдрәсәләрдә буталчыклык сурәтендә укытыла торган фикъһе кагыйдәләренең билгеле бер тәртипкә салынуын күрсәтә.

Ф. Әмирханның «Затымызга мөнасиб сыйфатларымыз» («Асылыбызга туры килә торган сыйфатлар») фельетоны «Идел»нең 1909 елгы 22 декабрь һәм 1910 елгы 12 гыйнвар саннарында басыла. Ул Муса Бигиевнең исламият проблемаларын яктырткан мәкаләләре һәм китаплары басылып чыгу уңаеннан «Шура» журналы битләрендә купкан бәхәс уңаеннан язылган.

М. Бигиев татар халкының дини һәм фәлсәфи фикер тарихында Г. Курсави, Г. Утыз Имәни, Ш. Мәрҗани кебек либераль карашлары белән танылa һәм дини реформатор буларак танылa. Әмма, хәнәфи мәзһәбенә өстенлек биргән беренче реформаторлардан аермалы буларак, исламның дүрт дини-хокукый мәктәбен дә таный. Коръән, хәдис белемнәрен хәзерге белемнәр, чынбарлык белән бергә кушарга

омтыла, мәдрәсәләрдә *кәләмне* укытуга каршы чыга, бай мөселман әдәбиятына, фәлсәфи һәм дини мираска мөрәҗәгать итәргә чакыра. Ул хатын-кыз хокукын, аның ир-атлар белән тигезлеген һәм мөселман дөньясында ролен югары күтәрү мәсьәләләрен үз эченә алган программа тәкъдим итә. Һәм бу карашларын «Коръән кәрим аять кәлимәләре» (1933) китабында бастыра. Бу китап мөселман галәмендә тулысы белән хатын-кыз проблемаларына багышланган беренче фәтва була.

Ф. Әмирхан мәктәп-мәдрәсәләр өчен нәшер ителгән уку әсбапларын, хрестоматияләрне һәм дин китапларын игътибарсыз калдырмый. Бу шәкелдәге язмалар «Әлислах» газетасының «Яңа китаплар» рубрикасын хасил итеп, шунда басылып киләләр. «Адабе тәгълим» (1908), «Яңа китаплар хакында мөхакәмә: «Сурәт каһвәханәсе», «Казан тарихы» (1908), «Әхлак дәресләре» (1908), «Яңа китаплар, «Тәхрирел-мәрьат» һәм «Әлмиратьел-җәдидә» (1909) тәрҗемәләре шундыйлардан. Ф. Әмирхан аларның күбесендә, мәктәп-мәдрәсәләрдә уку-укыту, тәрбия методларының һәм принцип-алымнарының үзгәрергә, яңарырга тиешлеген күздә тотып, китапларның идея эчтәлегенә, төзүче-авторларның карашларына һәм тәрбия алымнарына тискәре мөнәсәбәтен белдерә. Ф. Әмирхан проблеманы куеп кына калмый, ә аннан чыгу юлларын да тәкъдим итә. Бу очракта әхлакый мәсьәләләрне образ һәм тасвир аркылы гәүдәләндерүне, көнбатыш методикасындагы казанышларга таянып, мавыктыргыч һәм тискәре хисләр уята торган әсәрләр уку ярдәмендә яшь буында югары әхлак тәрбияләү юлын яклый.

Татар зыялылары дини оешмалардагы вакыйгаларга, чараларга һәм андагы үзгәрешләргә, мөфтилек мәсьәләләренә үз мөнәсәбәтләрен белдерүне кирәк дип табалар. Россия күләмендә мөфти сайлау компаниясе башлангач, аерым шәхесләр арасында гына түгел, дәүләт тә үз мәнфәгатьләрен кайгыртып, билгеле бер дәгъвалар белдерә башлый. Бәхәстә Ф. Әмирхан да катнашып китеп, кандидатураларга, шушы уңайдан татар халкы менталитетына кагылышлы шактый кискен фикерләр әйтелгән өч мәкалә белән чыгыш ясый. Публицистның «Мәдәни ганганәсезлек хурлыгы» мәкаләсе «Кояш» газетасының 1915 елгы 30 июль санында басыла. Татар мәхәлләләрендә анархия, тәртипсезлек хөкем сөргән вакытта, эш башына «гыйлемле, гакыллы, гайрәтле эшсөяр» мөфтинең килүе көтелә. Шушы урынга никадәр шәхесләрнең «теш вә тырнаклары белән» азапланып менәргә тырышулары Ф. Әмирханны борчый. Автор мөфтилек вазифасының халык, милләт яшәеше алдында зур җаваплылыгын аңлап, үзләрен тәкъдим иткән кандидатураларның ни белем, ни тәҗрибә ягыннан лаек түгеллекләрен раслап чыга.

Ф. Әмирхан публицистикасында социаль контрастлар, иҗтимагый гаделсезлекләр, гадел, бәхетле җәмгыять төзү, милли бөтенлекне саклау мәсьәләләре «Авырулар галәмендә» (1908), «Богаулар өзелделәр» (1917) язмаларында күтәрелә. Җәмгыятьтә милли яшәештә

күзәтелгән тискәре күренешләргә мөнәсәбәт белдереп, аларны кире кагу рәвешендә язылган «Мөтәгассыйб Казан татарларына ачык хат» (1907), «Тел мәсьәләсенә бер караш» (1908), «Казан, 16 нчы февраль» (1908) мәкаләләре дә чорның иҗтимагый-милли проблемаларын кузгатуы ягыннан игътибарга лаек. Мәсәлән, ул беренчесендә тел бетүгә мондый карашын белдерә: «Бер милләтнең теленең җуелуы димәк улып, әдәбиятның җуелуы да, рухының бетүе дигән сүздер» [Әмирхан, 1989, 83].

Күзәтүләргә нәтиҗә ясап, түбәндәгеләрне әйтергә мөмкин. Киңкырлы талант иясе Ф. Әмирхан XIX гасырның икенче яртысында ук яңарыш юлына чыккан милли сүз сәнгатенең XX гасыр башындагы күтәрелешендә һәм үсешендә зур роль уйный. Элгәреге традицияләрне парлаклы җирлектә Гареб һәм Шәрык мәдәниятләренең казанышлары белән синтезлап, татар әдәбиятын дөнья аренасына чыгара. Тукайлар, Исхакыйлар чорында мөстәкыйль үсеш юлына чыккан әдәби тәнкыйть һәм публицистиканы формалаштыруга да зур көч сала. Ул рус әдәбият белемендә калыплашкан һәм XX гасыр башында милли әдәби-гыйльми фикер тарафыннан үзләштерелгән культура-тарих мәктәбе кагыйдәләренә, әдәби кануннарына таянып, татар реалистик тәнкыйтенә нигез салса, публицистикасында милли яшәешебезнең әһәмиятле мәсьәләләрен күтәрү белән бергә, татар әдәбиятының, милли мәгарифнең, милли тел, тарих, диннең мөһим проблемаларына да җәмәгатьчелекнең игътибарын юнәлтә. Күренә ки, Ф. Әмирхан һәр тармакта новатор, киңкырлы, тирән белемле, иҗади шәхес, милләтпәрвәр, халык хезмәтчесе булып кала.

Әдәбият

Әмирхан Р. Фатих Әмирхан турында истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 255 б.

Әмирхан Ф. Әсәрләр: дүрт томда. 1 т.: Хикәяләр (1907–1922). Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 480 б.

Әмирхан Ф. Әсәрләр: дүрт томда. 2 т.: Повестьлар роман һәм драма әсәрләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 488 б.

Әмирхан Ф. Әсәрләр: дүрт томда. 3 т.: Публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 512 б.

Әмирхан Ф.З. Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: Әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 390 б.

Әмирхан Ф.З. Хәят. Казан: ТӘһСИ, 2016. 308 б.

Вәлиди Җ. Әдип Фатих Әмирхан // Рецензияләрдән тәгъзияләргә: XX йөз башы татар әдәби тәнкыйте. Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. Б. 182–186.

Ганиева Р.К. Татарская литература: традиции, взаимосвязи. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2002. 272 с.

Заһидуллина Д. Кереш сүз // *Әмирхан Ф.* Әсәрләр. Казан: Татар. кит. нәшр.. 2002. Б. 5–12.

Заһидуллина Д., Гомәров И. Кереш // *Әмирхан Ф.З.* Хәят. Казан: ТӘһСИ, 2016. Б. 3–14.

Ибраһимов Г. Хәят // *Ибраһимов Галимҗан.* Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1914) / төз., текст.,

иск. һәм аңл. әзер. З.Г. Мөхәммәтшин; кереш сүз авт. Д.Ф. Заһидуллина. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. Б. 79–81.

Исхакый Г. Әсәрләр: унбиш томда. 1 т.: Повестьлар һәм хикәяләр (1899–1908). Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. 399 б.

Мәһдиев М.С. Әдәбият һәм чынбарлык: XX йөз башы татар әдәбияты тарихына яңа материаллар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 304 б.

Сәгъди Г. Бездә әдәби тәнкыйть (Үктәбернең унъеллыгына). Казан: «Безнең юл» редакциясе. 22 б.

Урманче Б. Фатих Әмирхан белән очрашуларым // Фатих Әмирхан турында истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 50–54.

Хәсәнов М.Х. Фатих Әмирхан (1886–1926) // *Әмирхан Ф.* Сайланма әсәрләр: дүрт томда. 1 т.: Хикәяләр (1907–1922). Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. Б. 458–474.

Шамов А. Бер кичәдә // Фатих Әмирхан турында истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. Б. 137–155.

Гыйлаҗев Таһир Шәмсегали улы,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең
татар әдәбияты кафедрасы доценты